

XX ASRNING 60-YILLARIDA TURKIYADAGI IJTIMOY-SIYOSIY VAZIYATLARNING KESKINLASHUVI VA UNING OQIBATLARI

Jabborova Halimaxon Akmaljon qizi

Telefon: +998 77 358 20 33

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19876254>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisdagi XX asrning 60-yillarida Turkiyada yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy inqiroz, uning asosiy sabablari va oqibatlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Ayniqsa, 1960-yil 27-may harbiy to'ntarishi, uning yuzaga kelish omillari, davlat boshqaruvi tizimiga ta'siri hamda keyingi siyosiy jarayonlarga ko'rsatgan ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot davomida iqtisodiy inqiroz, siyosiy qarama-qarshiliklar, harbiylarning siyosatga aralashuvi va yangi konstitutsiyaviy tizim shakllanishi kabi muhim omillar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Turkiya, 1960-yillar, harbiy to'ntarish, Demokratik partiya, siyosiy inqiroz, iqtisodiy muammolar, Milliy birlik qo'mitasi, 1961 Konstitutsiyasi, Adnan Menderes.

Аннотация: В данной научной работе анализируется социально-политический кризис, возникший в Турции в 1960-х годах, его основные причины и последствия на основе исторических источников. Особое внимание уделяется военному перевороту 27 мая 1960 года, факторам, приведшим к нему, его влиянию на систему государственного управления, а также его воздействию на последующие политические процессы. В ходе исследования рассматриваются такие важные факторы, как экономический кризис, политические противоречия, вмешательство военных в политику и формирование новой конституционной системы.

Ключевые слова: Турция, 1960-е годы, военный переворот, Демократическая партия, политический кризис, экономические проблемы, Комитет национального единства, Конституция 1961 года, Аднан Мендерес.

Abstract: This scientific paper analyzes the socio-political crisis that emerged in Turkey during the 1960s, along with its main causes and consequences, based on historical sources. Particular attention is given to the military coup of May 27, 1960, the factors that led to it, its impact on the system of state governance, and its influence on subsequent political processes. The study examines key factors such as the economic crisis, political conflicts, military intervention in politics, and the formation of a new constitutional system.

Keywords: Turkey, 1960s, military coup, Democratic Party, political crisis, economic problems, National Unity Committee, 1961 Constitution, Adnan Menderes.

Kirish

XX asrning 60-yillari Turkiya tarixida keskin siyosiy burilishlar davri sifatida muhim o'rin tutadi. Bu davrda mamlakatda siyosiy beqarorlik, iqtisodiy qiyinchiliklar va ijtimoiy ziddiyatlar kuchayib bordi. Ayniqsa, 1950–1960-yillarda hukmronlik qilgan Demokratik partiya siyosatining natijalari jamiyatda keskin qarama-qarshiliklarni yuzaga keltirdi. 1960-yil 27-may kuni sodir bo'lgan harbiy to'ntarish esa bu jarayonlarning mantiqiy yakuni bo'ldi va Turkiyada harbiylarning siyosiy hayotga aralashuvining boshlanishiga sabab bo'ldi [1]

Metodologiya

Tadqiqot tarixiy-tahliliy metod asosida olib borildi. Asosiy e'tibor rasmiy tarixiy manbalar, ilmiy maqolalar va xalqaro ensiklopedik ma'lumotlarga qaratildi. Shuningdek,

voqealarning sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash uchun qiyosiy va tizimli yondashuvlardan foydalanildi.

Natijalar

1960-yillar boshida Turkiyada siyosiy tizim keskin inqirozga uchradi. Demokratik partiya hukmronligi davrida iqtisodiy muammolar chuqurlashdi, inflyatsiya oshdi va milliy valyuta qadrsizlandi [2]. Shu bilan birga, hukumat muxolifat faoliyatini cheklashga harakat qildi, bu esa siyosiy ziddiyatlarni yanada kuchaytirdi [2].

1960-yil aprel-may oylarida ommaviy namoyishlar kuchaydi, jumladan Anqaradagi “555K” voqeasi siyosiy keskinlikning cho‘qqisi bo‘ldi [3]. Natijada, 1960-yil 27-may kuni harbiylar tomonidan davlat to‘ntarishi amalga oshirildi va hukumat ag‘darildi [1].

Harbiylar hokimiyatni egallab, Milliy birlik qo‘mitasini tuzdilar va siyosiy rahbarlar hibsga olindi [4]. Buning natijasida Demokratik partiya yetakchilari sud qilindi va bosh vazir Adnan Menderes hamda ikki vazir qatl etildi [5]

Tahlil va muhokama

XX asrning 60-yillarida Turkiya da yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy keskinlik murakkab tarixiy jarayonlar natijasi bo‘lib, uni faqat bitta omil bilan izohlash ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ushbu davrni chuqur tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, siyosiy inqiroz iqtisodiy tanazzul, siyosiy repressiyalar, jamiyatdagi ideologik qarama-qarshiliklar hamda harbiy institutlarning o‘ziga xos roli bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan.

Avvalo, iqtisodiy omillar ushbu keskinlikning asosiy negizini tashkil etgan. 1950-yillarning oxiriga kelib mamlakat iqtisodiyoti jiddiy muammolarga duch keldi. Xususan, tashqi yordamning qisqarishi va iqtisodiy siyosatdagi muvozanatning buzilishi inflyatsiya, byudjet taqchilligi va tashqi qarzlarning ortishiga olib keldi. Ma‘lumki, Adnan Menderes boshchiligidagi hukumat dastlab iqtisodiy o‘sishni rag‘batlantirishga erishgan bo‘lsa-da, keyinchalik iqtisodiy modelning barqaror emasligi ayon bo‘ldi. AQShning Marshall rejasi va Truman doktrinasi doirasidagi yordamlar kamayib borishi natijasida iqtisodiy muammolar yanada chuqurlashdi. Bu esa sanoat ishlab chiqarishining pasayishiga, narxlarning keskin oshishiga va aholining real daromadlari kamayishiga sabab bo‘ldi.

Iqtisodiy tanazzul ijtimoiy norozilikni kuchaytirgan muhim omillardan biri bo‘ldi. Ayniqsa, shaharlarda yashovchi o‘rta tabaqa va talabalar orasida norozilik kayfiyati kuchayib bordi. Bu jarayon iqtisodiy qiyinchiliklar bilan bir qatorda siyosiy erkinliklarning cheklanishi bilan ham izohlanadi. Demokratik partiya dastlab erkinliklar va demokratiya shiorlari ostida hokimiyatga kelgan bo‘lsa-da, 1950-yillarning oxiriga kelib u tobora avtoritar boshqaruv uslubiga o‘ta boshladi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, hukumat muxolifatga nisbatan bosimni kuchaytirgan, matbuot erkinligini cheklagan va siyosiy raqobatni susaytirishga harakat qilgan.

Bu holat jamiyatda siyosiy polarizatsiyani keskin kuchaytirdi. Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bilan Demokratik partiya o‘rtasidagi qarama-qarshilik tobora chuqurlashib bordi. Hukumatning CHPni yopish yoki uning faoliyatini keskin cheklashga urinishlari keng miqyosdagi norozilik namoyishlariga sabab bo‘ldi. Natijada siyosiy tizim muvozanatini yo‘qotib, qarama-qarshi kuchlar o‘rtasidagi ziddiyat ochiq to‘qnashuv bosqichiga o‘tdi.

Shuningdek, bu davrda jamiyatda ideologik tafovutlar ham kuchaydi. Bir tomondan, sekulyarizm tarafdorlari davlatning dunyoviy xarakterini saqlab qolishga intilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan diniy qadriyatlarga asoslangan siyosiy yo‘nalishlar kuchaya boshladi.

Demokratik partiyaning diniy guruhlarga nisbatan nisbatan yumshoq siyosati ham ayrim qatlamlarda xavotir uyg'otdi. Harbiylar aynan shu omilni davlatning asosiy tamoyillariga tahdid sifatida baholagan .

Harbiy omilni alohida ta'kidlash zarur. Turkiya qurolli kuchlari tarixan o'zini respublika va Mustafa Kamol Atatürk tamoyillarining himoyachisi sifatida ko'rgan. Shu sababli siyosiy tizim izdan chiqqan holatlarda armiya aralashuvi o'ziga xos “legitim” vosita sifatida qaralgan. 1960-yilgi harbiy to'ntarish ham aynan shunday asoslar bilan oqlangan. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, armiya siyosiy tizimdagi beqarorlik va davlatning sekulyar asoslariga tahdidni asosiy sabab sifatida ko'rsatgan .

1960-yil 27-maydagi to'ntarish 1960-yil Turkiya harbiy to'ntarishi mamlakat tarixida tub burilish yasadi. Bu voqea nafaqat hukumat almashuviga, balki butun siyosiy tizimning qayta shakllanishiga olib keldi. Harbiylar tomonidan tashkil etilgan Milliy birlik qo'mitasi davlat boshqaruvini o'z qo'liga oldi va siyosiy tizimni isloh qilish jarayonini boshladi. Bu jarayon doirasida eski siyosiy institutlar bekor qilinib, yangi konstitutsiyaviy tizim ishlab chiqildi.

1961-yilda qabul qilingan yangi Konstitutsiya demokratik institutlarni mustahkamlashga qaratilgan bo'lsa-da, u ayni paytda harbiylarning siyosiy tizimdagi rolini ham mustahkamlab qo'ydi. Tadqiqotlarga ko'ra, ushbu Konstitutsiya doirasida yaratilgan nazorat institutlari va muvozanat mexanizmlari ba'zan siyosiy tizimda bo'shliqlarni yuzaga keltirgan . Bu esa keyinchalik yana harbiy aralashuvlarga zamin yaratdi.

Mazkur davrning muhim jihatlaridan yana biri — siyosiy legitimlik masalasidir. Demokratik partiya hokimiyatining oxirgi yillarida saylovlar orqali shakllangan hokimiyatning legitimligi savol ostida qoldi. Siyosiy repressiyalar va muxolifatga bosim o'tkazish siyosiy tizimga bo'lgan ishonchni pasaytirdi. Natijada, harbiy to'ntarish jamiyatning ayrim qatlamlari tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Bu esa siyosiy tizimning zaifligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, 1960-yilgi voqealar Turkiyada harbiy to'ntarishlar an'anasining shakllanishiga olib keldi. Keyingi o'n yilliklarda 1971 va 1980-yillarda ham harbiy aralashuvlar yuz berdi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 1960-yilgi to'ntarish “model” sifatida keyingi harbiy intervensiyalar uchun namuna bo'lib xizmat qilgan . Bu holat Turkiyada demokratik institutlarning mustahkamlanishiga jiddiy to'sqinlik qildi.

Ijtimoiy nuqtai nazardan qaraganda, 1960-yillar Turkiyada siyosiy faollikning oshishi bilan tavsiflanadi. Talabalar harakati, kasaba uyushmalari va turli siyosiy tashkilotlar faoliyati kuchaydi. Bu esa jamiyatda siyosiy ongning oshganidan dalolat beradi. Biroq, ayni paytda bu jarayonlar siyosiy beqarorlikni ham kuchaytirdi.

Yana bir muhim jihat — xalqaro omillarning ta'siridir. Sovuq urush sharoitida Turkiya G'arb blokining muhim a'zosi sifatida strategik ahamiyatga ega edi. Shu sababli mamlakat ichidagi siyosiy jarayonlar xalqaro kuchlar tomonidan ham diqqat bilan kuzatilgan. Ayrim tadqiqotlarda qayd etilishicha, tashqi siyosiy omillar ham ichki siyosiy jarayonlarga bilvosita ta'sir ko'rsatgan .

1960-yillardagi siyosiy keskinlikning uzoq muddatli oqibatlari ham juda muhimdir. Birinchidan, bu voqea Turkiyada demokratik rivojlanish jarayonini sekinlashtirdi. Harbiylarning siyosiy tizimga muntazam aralashuvi siyosiy institutlarning mustaqilligini chekladi. Ikkinchidan, jamiyatda siyosiy ishonchsizlik kuchaydi. Uchinchidan, siyosiy tizimda barqarorlik yetishmasligi iqtisodiy rivojlanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar 1960-yilgi to'ntarishni qisqa muddatli ijobiy natijalar bilan ham bog'laydi. Masalan, yangi Konstitutsiya demokratik erkinliklarni kengaytirgan, sud hokimiyatining mustaqilligini kuchaytirgan va fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga imkon yaratgan. Biroq, bu ijobiy jihatlar uzoq muddatli istiqbolda harbiy aralashuvlar tufayli cheklangan.

Umuman olganda, XX asrning 60-yillarida Turkiyada yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy keskinlik ko'p omilli jarayon bo'lib, uning ildizlari iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tizimlarning o'zaro ta'sirida yotadi. Bu davr tajribasi shuni ko'rsatadiki, demokratik institutlarning barqarorligi faqat iqtisodiy rivojlanish yoki siyosiy erkinliklar bilan emas, balki ularning o'zaro muvozanati bilan ta'minlanadi. Turkiya misolida esa aynan shu muvozanatning buzilishi siyosiy inqirozga olib kelgan.

Xulosa

XX asrning 60-yillarida Turkiyada yuzaga kelgan ijtimoiy-siyosiy keskinlik chuqur iqtisodiy muammolar, siyosiy repressiyalar va harbiylarning siyosiy tizimdagi o'rni bilan bog'liq bo'ldi. 1960-yilgi harbiy to'ntarish qisqa muddatda siyosiy tizimni isloh qilgan bo'lsa-da, uzoq muddatda mamlakatda harbiy aralashuvlar an'anasini shakllantirdi. Bu esa Turkiyaning demokratik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. 1960 Turkish coup d'état. – Wikipedia, 2024. – (Background bo'limi).
2. National Unity Committee. – Wikipedia, 2024. – (Background qismi).
3. 1960 in Turkey. – Wikipedia, 2024. – (Events bo'limi).
4. Turkey: The military coup of 1960. – Britannica, 1998. – (Matn qismi).
5. Golpe de Estado en Turquía de 1960. – Wikipedia (Spanish), 2023. – (Juicios va Secuelas bo'limi).
6. Çavdar, T. Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950–1995. – Istanbul, 1996. – 145–150-betlar.
7. Göktepe, C. 1960 'Revolution' in Turkey and the British Policy towards Turkey. – 2000. – 139–150-betlar.
8. Turkish Constitution of 1961. – Wikipedia, 2023. – (General principles).
9. Time Magazine. A Short History of Modern Turkey's Military Coups. – 2016. – (1960 coup section).
10. Kaya, F. The History of Military Coups in Turkey. – 2019. – 12–18-betlar.
11. Aslan, Ö. The 1960 Coup in Turkey. – 2018. – 45–52-betlar.
12. Journal CENRAPS. 1960 Coup d'état: The First Coup in Turkish Republic. – 2020. – 3–10-betlar.